

№ 10 дәріс

Тақырыбы: ҚАЗАҚ ХАЛЫҚЫНЫҢ ЛАТЫН ЖАЗУЫН ҚАБЫЛДАУЫ

Дәрістің мақсаты: Қазақ халқының латын жазуын қабылдауы туралы мәлімет беру. Латын әліпбиіне көшуге байланысты ғалымдар ұсынған жобамен таныстыру.

Дәрістің жоспары:

1. Қазақ халқының латын жазуын қабылдауы.
2. Латын әліпбиіне көшуге байланысты ғалымдар ұсынған жобалар.

1. А.Байтұрсынұлының әліпбиі ресми түрде тек 1924 жылы қабылданғанымен, бұл графиканы 1913 жылы Стамбулда өткен кеңесте түрік, араб, иран жазуының бәрі үлгі етуге пәтуаласқанмен, Қ.Жұбанов: «Мұнан бас тартып латын алфавитін қабылдауымызға ұйтқы болған Қазақстан емес, Бүкілодақтық орталық жаңа Алфавит комитеті Ғылыми кеңесінің қысымы... Бұл жүйе қазақ тілінің ерекшелігіне әбден лайықты (тегінде жалғыз қазаққа ғана тән деп қарауға болмайды), қазіргі алған жаңа әліпбиімізге де өте қолайлы, өйткені араб жазуын таңбалау табиғатына мұның еш қатысы жоқ және дәл сондай-ақ алфавит біткенге бірдей үйлесімді» дегенмен, бәрінен бұрын профессор Е.Д.Поливановтың: «Эту последнюю форму, которую приняла казак –киргизская графика в 1924 году, я во всяком случае считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики,котором с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы, как крупным культурным завоеванием» деген А.Байтұрсынұлының әліпбиіне берген бағасына қарамастан, 1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін 6 наурызда қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қолға алу тапсырылады.

Осы орайда қазақ тілінің түпкілікті жазуы болады деген төте жазуды латын жазуына ауыстыруға түрткі болған І-бүкілодақтық түркітанушылар құрылтайының жұмысы туралы айта кетудің жөні бар. Өйткені съезд барша түркі халқының 600-ден астам зиялылары, Юдахин, Н.Ф.Яковлев, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.И.Ашмарин, Л.В.Щерба сынды Ресей ғалымдары, А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров, Н.Төреқұлов, Т.Шонанұлы, Б.Сүлейұлы тәрізді қазақ білімпаздары бас қосқан, түркі халықтарының тілі мен жазуын жаңа белеске көтерген аса ірі тарихи оқиға болып саналады.

Съезде емле, жазу мәселелері бойынша Л.В.Щерба, Н.Ф.Яковлев, Жирков, Ғ. Шараф, А. Байтұрсынұлы, Н.Төреқұлов, Е.Омаровтар баяндама жасайды. Түркі тілдерінің ішінде латын жазуына көшуді бірінші болып әзірбайжандар көтергені белгілі. Оның себебін Н.Ф. Яковлев былай деп көрсетеді: «мұнда қалалық әзірбайжан -13% болса, халық сауаттылығы 1% ғана болды, бұл татар халқымен салыстырғанда 25% төмен. Ал қалалық татар халқы 4% еді. Сондай-ақ ғалым жазу дінмен терең байланыста, діні күшті

халық жаңа жазуды алмауға тырысады» деді. Бұл Е.Д.Поливановтың жазуын реформалаған халық жаңа графикаға әуес келеді, оңай ауысады, ал жазуын жөндеп отырған тіл өзге графиканы құп көрмейді деген сөзімен үндесіп жатты.

Н.Ф.Яковлев, Жирков сынды ғалымдар арап жазуы функциясының кемігендігін, жаңа тілдерді жаулап алу бағытынан тайғанын, сондықтан жаңа прогресс, техника үшін латын жазуының қолайлығын айтса, Л.В. Щерба әр халық өз тұрғысынан шешуі жөндеп, бейтарап позиция ұстады. Араб жазуын жақтаушы Ғ. Шараф, Н.Ф.Яковлев пен Жирков латын графикасын дәріптегенмен, түпкі ойы басқа, олар орыс алфавиті де латын жазуынан кем емес деген мазмұндағы мақалаларын жариялап жүр дейді.

Жалпы, съезде шығып сөйлегендердің дені латын жазуының техникалық артықшылығы (қолдың ыңғайы, көздің көруі, техникалық жағы, бас әрібі), араб жазуының кемшілігі (реформаланған араб әліпбиінің түпнұсқадан ауытқуы, оңнан солға қарай жазылуы, баспа қиындығы, әріптердің танылмауы, бас әріптің жоқтығы) туралы сөз етеді. Араб графикасын жақтағандарға (әсіресе, А.Байтұрсынұлына) психологиялық шабуыл жиі жасалады (отырғандар күліп, даурығып, кекетіп, тыңдамауға тырысады), латын графикасын жақтағандарды қолпаштап, ұзақ қол шапалақтап отырады. А.Байтұрсынұлы төл жазудың жетілмей қалғанына басқа халықтың жауап беруі дұрыс емес, әр халық жазуының өз жолы мен деңгейі бар дейді. Орыс графикасын пайдаланып келе жатқан халықтардың латынға көшу себебіне күмәнмен қарайды.

Съезде А.Байтұрсынұлынан басқа сөз алған Ғ.Шараф, Алпаровтар әзірбайжан жазуы латын графикасының барлық таңбаларын пайдаланып отырған жоқ, бар-жоғы 47-56%-ын ғана қолданады, ол латын жазуы емес, өзгерген латын жазуы, бұл жазудың ғұмыры қысқа болады дейді. Дегенмен, дауыс беру нәтижесінде 101 дауыс латын графикасына, 7 дауыс араб графикасына, 9 дауыс қалыс қала отырып, латын жазуы қабылданады.

Құрылтай қарарында латын әліпбиін түзуде басты мынадай принциптерді ұстану тапсырылады: орыс графикасының әріптерін алмау, кірме сөздерді үндесім заңына бағындыру, бірдей дыбыстарға әріп алмау, диакритикалық таңба алмау, созылыңқы дауыссыздарды белгілемеу, қосар әріп алмау, жіңішке дауыстыға таңба алмау, морфологиялық принципті *ярпақ-япрақ, торпақ-топрақ* деген сияқты сөздердің әдеби вариантын табу үшін пайдалану, дұрыс айту нормасын қалыптастыру, кірме сөздерді айтылуы бойынша игеру (орыстар буын жазуы бойынша игерген еді, енді айтылуы бойынша игереді) немесе кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (*волкан*, вулкан емес, *маскерад*), кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде ғ, һ, ө, и болмағандықтан *Hein – Гейне, Hugo – Гюго* болып жазылады), халықаралық сөздердің соңындағы дауыстыны қысқарту: *вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан*, кірме сөздерде о әрпі тұрса, [o] дыбысы етіп айту.

Сөйтіп, 1927-1928 жж. «Еңбекші қазақ», «Лениншіл жас», «Тілші» газеттерінде жаңа латын әліпбиінің жобасы, сол графикамен басылған

тақырыптар жариялана бастайды. Ең алғаш жарияланған латын әліпбиінің жобасында 24 әріп, 1 дәйекше болды (яғни төте жазудың жүйесінен ажырамады). Олар: a, b, c, d, h, g, j, l, k, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, y, z және (Тілші, 17.09.27). Мұндағы h- <ғ>, y -<u>-<i> фонемаларын таңбалады. Кейінгі жоба (Лениншіл жас, 30.11.28) <ғ>-q, <ы>,<i>-ъ етіп берді. Z-таңбасы сызықсыз жазылып, дәйекше ^ - деген таңбасымен ауыстарылады. 1927 жылы (24.04) Мәскеуде өткен қазақстандық студенттердің жалпы жиналысында жасаған баяндамасында Н.Төрөкұлов жазуды ауыстыруға әлі ерте, оған он жыл керек дегенмен, латын жазуына көшу басы ашық мәселе болғаннан кейін, өзінің авторлығымен әліпби жобасын жасайды. Ол Е.Д.Поливанов еңбегінде «Аслат'а» деп аталған.

Н.Төрөкұловтың әліпбиінде 28 әріп, бір дәйекше болды: a <a>, e<e>, I <ы>, <i>, o<o>, <ө>, u<ү>, <ү>, p<п>, в<б>, m <м>, f <ф>, w<у>, t<т>, g<ғ>, d<д>, s<с>, z<з>, c<ш>, j<ж>, n<н>, r<р>, Y<й>, k<к>, g<г>, q<қ>, x<х>, h<h>, n<ң>, ә<ә>, ‘

Әліпбиде <ф>, <х>, <h>, <қ>, <ғ>, <к>, <г> дыбыстарының әрпі бар. Ал <ә> фонемасы басқа жұп дауыстылардан бөлек, латын графикасында жоқ таңбамен белгіленеді, яғни 1926 ж. құрылтай қаулысына сәйкес емес ә, g, n таңбаларын жасайды.

Н.Төрөкұловтан кейін Х.Досмұхамедұлы латын графикасын қолдамаса да, қызмет бабының ыңғайымен, саналы түрде жаңа әліпбиге көшуді ұсынып, латын әліпбиінің жобасын құрады. Бірақ науқан түрінде емес, қазір қолданып отырған әліпби мен емлені жетілдіріп, жаңа графикаға біртіндеп өтуді ойластырады. «Қолданбасақ та латын харіфтерін біз де тілімізге үйлестіріп көру керек. Тез арада, әсіресе әкімшілік әдіспен көшіру мәдениет ісі үшін залалды һәм саяси тұрғыдан да байыпты емес» дейді.

Х.Досмұхамедұлы әліпбиінде 14 әріп латын алфавитіне сәйкес алынады да, апостроф (‘) пен дәйекше ауыстырылады: a, b, t, g, i, j, k, l, m, n, ө, o, p, r, s, sh (щ), t, u, y, z, k', h, ch (щ), tsh(ч), f, k, g', n'. Әліпбиде <ч>, <ф>, <ц>,<щ>, сияқты орыс тілі дыбыстарына таңба арналған, <к>,<г>,<ң> фонемалары k', g', n' арқылы белгіленеді. Бірақ аталған әліпбиде апостроф жіңішкелікті екінші мәрте көрсететін кезі бар: ‘к’ өг- көр, сондай –ақ басқа функцияда да (n'<ң>) жұмсалады. Шет тіл дыбыстарына қосар таңба алында да, бұл I түркітанушылардың құрылтайында қабылданған қаулыға сәйкес келмеді.

2. Жалпы, латын жазуына көшу Орта Азия түркі халықтарында, әсіресе татар халқы мен қазақ даласында бір ауыздан қолдау тапқан жоқ. Процесс өте баяу, жай өрбіді. Сондықтан 1928 жылы 18-23 желтоқсан аралығында Қазанда жаңа түркі әліпбиінің бүкілодақтық орталық комитетінің III пленумы шақырылады. Қазақстаннан Асфендияров, О.Жандосов, Нұрмақов, Т.Шонанұлы, Тоғжанов, Т.Рысқұлов сынды білімпаздар қатынасады. Пленумда көтерілген мәселелер негізінен латын әліпбиіне көшу баяулығы, әзірбайжан жазуы қабылданған әліпби негізінде өзге түркі халықтарының әліпбиін бірдейлестіру, жазу тарихында сол дәуірді мұрағат ретінде сақтау, бас әріп мәселесі, емле принципі, фонетикалық пен морфологиялық

принципті қатар ұстау деген мәселелер төңірегінде болды. Н.Ф.Яковлев унификацияның графикалық, фонетикалық, орфографиялық түрлері болады. Негізгі бірлестіру фонетикалық болып табылады, ол әр таңбаның ортақ дыбыстық мағынасы бар болуы деген сөз деді. О.Жандосов Қазақстан латын жазуына көшуді кешеуілдетіп отырса да, бірлестіру жағынан Әзірбайжаннан алда тұр, бірлестіру негізіне бір жазуды алу деген дұрыс емес, өйткенде әр халық өз жазуының дұрыстығын дәлелдейді. Толық унификация жасау мүмкін емес, дауыссыздарды да бірлестіру керек деді автор және Қазақстанда ескі арабшылардың күні таяды дегенді былай білдірді: «было время, когда казахский крестьянин по поводу любого вопроса, имеющего большое общественное значение, спрашивал, что скажут Букейханов и Байтурсынов. Это два толпа казахского прошлого, казахского национализма, смесь патриархальных предрассудков с буржуазно- националистическими представлениями».

Сөйтіп, 1929 жылы қазақ жазуының араб әліпбиінен латын графикасына түпкілікті көшкенін хабарлайтын «Жаңа алфавит туралы қаулы» шықты. Мұндағы әліпбиде 29 әріп болады.

1929 ж. латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі

Рет саны	әріп	фонема	рет саны	әріп	фонема
1	a	<a>	16	в	<б>
2	ь	<ы>	17	d	<д>
3	o	<o>	18	g	<г>
4	u	<ү>	19	g	<ғ>
5	e	<е>	20	z	<з>
6	ə	<ә>	21	c	<ж>
7	i	<i>	22	h	<h>
8	ө	<ө>	23	m	<м>
9	y	<ү>	24	n	<н>
10	p	<п>	25	n	<ң>
11	t	<т>	26	v	<у>
12	k	<к>	27	l	<л>
13	q	<қ>	28	r	<р>
14	s	<с>	29	j	<й>
15	c	<ш>			

Әліпбиде қазақ тілінің өзіне тән 9 дауыстысы мен 20 дауыссыз фонемасына әріп арналды. <к>, <ғ>, <к>, <г> дыбыстарының жеке таңбасы болды. ь <ы> таңбасы орыс алфавитінен алынды, g<ғ>, c<ж>, n<ң> таңбалары диакритикасы болды және одағайларда ғана қолданылатын шығыс кірме сөздерінде жазылатын h <h> дыбысының әрпі бар. Алфавитте бұдан басқа кірме сөздерде кездесетін әріп қатары болған жоқ.

Сөйтіп, жаңа жазудың графикасы мен орфографиясы және емле принциптерін айқындау және қазақ тілі емле ережесін талқылау, қабылдау

үшін 1929 жылы 2-4 маусым аралығында Қызылорда да ғылыми орфографиялық конференция шақырылады. Конференцияға Е.Омаров, Юдахин, Т.Шонанұлы, Вундцетель, Байділдин, Қ.Кемеңгерұлы, Әлібаев, Байманов, Тоқтыбаев, Е.Д.Поливанов, Қ.Жұбанов қатынасады.

Алдымен, емле принципі туралы конференцияда мынадай ұсыныстар болды.

- емле фонетикалық принципке құрылады. «Наш фонетический принцип-не принцип фонетической академической транскрипции. Мы понимаем под словом фонетическим принципом передачу без искажения смысла слова, звуков нашей речи». «Но и там, где мы применяем морфологический принцип под этот принцип поводим фонетическое объяснение, ибо по нашим наблюдениям нет такого пункта в нашем правописании и не должно быть такого места в нашем языке, который возможно было бы объяснить фонетический» (Т.Шонанұлы).

- қазақ тілінде диалект болмағандықтан морфологиялық принциптің қажеті жоқ (Т.Шонанұлы, Юдахин, Е.Омарұлы);

- түбірді фонетикалық, қосымшаны морфологиялық принциппен жазуды тіл табиғаты қалайды, бірақ морфологиялық жазуды 15-20 жылдан кейін енгізу (Е.Омаров);

- шет сөзін түпнұсқа принципімен жазып, өз тіліміздің дыбыстық құндағында (Н.Уәлиұлының термині) оқу (Е.Омаров);

- *құрлы, қой, қана* сөздерін морфологиялық принциппен жазу (Е.Омаров), (К.Кемеңгеров);

- -шы жұрнақтарын (*барсайшы*) түбірімен бірге жазу (К.Кемеңгеров);

- ғана, ғой, ма, көрі шылауларын фонетикалық принциппен жазу (Е.Омаров);

- барлық түркі тілдерінде палатал үндесім жетекші, сондықтан емлеге осы үндесімді негіз ету (Т.Шонанұлы).

Ерін үндестігі туралы:

- ерін үндесімі бұдан 50-60 жыл бұрын күшті болса (В.В.Радлов), бүгінде құрып барады (Т.Шонанұлы, Әлібаев) //ерін үндесімі мүлде құрығаны ғылыми түрде дәлелденген жоқ, сондықан ойласу керек (Юдахин); //еріндіктерді бірінші буыннан артық жазбау //ерін үндесімінің күші қазақ тілінде II буынға дейін сақталуы тиіс және солай жазылуы қажет (К.Кемеңгерұлы).

- ерін үндестігін сақтау тиімсіз, бірақ шет сөздерді игергергенде екінші буынға да жазу (Е.Омаров) // кірме сөздердің соңғы буынындағы еріндікті алдыңғы буынға шығарып жазуы (*висмут -вұспит*) (Т.Шонанұлы).

Қысаң езуліктердің емлесі туралы:

- сөз аяғындағы -ы, -і езуліктері қосымша жалғанғанда түсірілсе, түбірде де жазбау (Т.Шонанұлы);

- қысаң езуліктерді мүлде таңбаламау : *млтқтң* (Байділдин, Әлібаев); //қысаңдарды барлық позицияда таңбалап отыру (Поливанов) [117,103б.].

Позициялық алмасуды таңбалау туралы:

- емледе ілгерінді ықпалды ғана белгілеу (Т.Шонанұлы);

- түбір мен қосымша аралығында п-б,қ-ғ, к-г, п-у өзгерісін белгілеу (Т.Шонанұлы);

- аталған позициядағы н-м, н-ң өзгерісін жазуда белгілемеу (Т.Шонанұлы).

Бірге/бөлек таңбалауға байланысты:

- қосымшаларды бірге жазу, ал жартылай қосымшаларды бөлек жазу: «тілдің еркін дамуы үшін түбір мен жартылай қосымшаның бірге жазылмауын назарға алуымыз керек»;

- тілтұтынушы санасында бөлек сөз болып табылмайтын күрделі сөздерді бірге жазу (Т.Шонанұлы);

- бейүндес біріккен сөздерді дефиспен жазу (Алибаев).

Жеке әріптердің емлесіне қатысты:

- ж, ш, й дыбыстарының жіңішкеруі (*шәй, жәй, тийін*) тілде бар болса, оның емлесін айқындау (Т.Шонанұлы);

- ш, ж, й дыбыстарының аралығындағы [а]-[ә] дүдәмалдығын қосымшаның жуан жалғанатынына қарап, а ретінде таңбалау (Т.Шонанұлы); өйткені <ж>, <ш>, <й>-лардың жіңішкеруі диалектке байланысты болуы мүмкін (Юдахин);

- сөз аяғындағы <б>-ны таңбалау (*болыб, келіб, саб, қаб*).

- <к>-нің жіңішкеруі мен <қ>-ның жуандауын (*әкт, пыртақол*) жазуда белгілеу (Кемеңгеров);

- һ әрпін әліпбиге алмау: қаһарман сияқты сөздерді қаарман деп жазу (Кемеңгеров, Тоқтыбаев).

Кірме сөздердің емлесі туралы:

- шет сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына икемдеп жазу, игеру тәсілдеріне қазан төңкерісіне дейінгі дыбыстық өзгерістерді алу (Т.Шонанұлы);

- шет сөздерді морфологиялық принцип арқылы игеру; өйткені кірме сөздердің «тасқыны» оларды өте аз уақытта табиғи түрде игеру мүмкіндік бермейді (Кемеңгерұлы);

- шет сөздердегі <ц>-ны-<ш> етіп игеру, себебі *шіркеу-церковь* болып игерілген, <в>-ны дауысты аралығында [у] сөз басында [б], тұйық буында [п] етіп игеру, ер адам фамилиясының соңын [п], әйел адам фамилиясының соңын [уа] етіп жазу (Е.Омаров). «А это значит, что мы от иностранных слов берем основу, имеющую материальное значение, с подчинением всех морфологических и других наращений этой основы свойства казьязыка» (Т.Шонанұлы);

- өзге тіл фамилиясын түпнұсқада жазу (Юдахин),

- өзге тіл фамилияларын икемдеп жазу (Е.Омаров);

- орыс тіліндегі <г>-ны ж әріпімен беру дұрыс емес (Юдахин);

- орыс тілінің айтылуын шет тіл сөздерінде сақтау (Юдахин);

- кірме сөздерді өзгертпей жазу, бұрынғы игеріліп жазылған сөздерді түпнұсқа түрпатымен жазу (Байділдин).

- сөз басында г, ғ, ч, у, й әріптерін таңбаламау, кірме сөздерде не түсіріп жазу, не қатандатып беру (Е.Омаров);

- шет сөздерді қазақ тілінің фонетикалық заңына сәйкес игеру, мысалы, *космос-компыс, газ-газ, сымола –спала* (Е.Омаров);

- жазуға дейінгі кірме сөздер мен жазу қалыптасқаннан кейінгі кірме сөздерді екі турлі принциппен жазу, мысалы, *жазырапия, бірақ география, геология* (Юдахин);

- шет сөздерді орыс тілі арқылы алмау, *европа-европъ* (еуропы) деп жазу (Е.Омаров);

- шет сөздерді халық тілінде қалай игеріліп жатқанын зерттеу үшін материал жинау (Юдахин).

Сөйтіп, конференцияда көтерілген мәселелердің ішінде кірме сөздердің емлесі үлкен қиындық тудырды. Комиссия мүшелері ортақ пікірге келе алмай екіге бөлінді. Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Т.Шонанов бастаған топ терминдерді игеріп жазуды ұсынды, екінші топ (Қ.Жұбанов, Байділдин, Әлібаев) терминдерді орыс тілі емлесіне жақындатып жазуды жақтады.

Қабылданған емле ережелерінің ескертуінде мынадай өзгеріс болды: «Применяя фонетический и морфологические тпринципы казахском языке в правописание иностранных слов, нужно избегать искажения основы иностранных слов, имеющее материальное значение без особой на то надобности» (Т.Шонанов). Бірақ Е.Омаров ережеге мынадай пункттің енуін қалайды: «для выяснения характерного применения вышеизложенных принципов к орфографии иностранных слов ориентироваться на европейские слова, непосредственно воспринятые живым народным языком с русским, а потом на слова перешедшие с арабского и персидского». Комиссия мүшелерінің көбі бұл пікірді құптамайды.

Міне, конференцияда сөз болған мәселелер мен ұсыныстардың ұзын – ырғасы осындай.

Бұл ұсыныс–пікірлерден қазақ графикасы мен орфографиясының негізгі ережелерінің алғашқы нұсқасы сөз болып отырған емле конференцияда (1929 ж) жасалғанын көреміз. Мұнда мына мәселелер айқындалды: қазақ жазуының негізгі ұстанымы (фонематикалық); халықаралық сөздердің қазақ тілі дыбыстық заңдылығына сай игеріліп, әліпбидегі әріп шегінде таңбалануы: атап айтқанда, <ф> - [п] / *panar*, <г> - [г’], [ғ] *gaz, gybirne*, еуропа жазуларындағы *ch* тіркесін, орыс жазуындағы <х>, араб тіліндегі <h> дыбысын *q, k* әрпімен таңбалау: *muqtar, tekniј’ke, kōkine*, <ц> -с, <ч> - [ш], <щ> -[ш] дыбысы етіп игеру және таңбалау: *apeser, cek, birkensik* ; <й> - [ж], ю - [жұ], я - [жә], [же] етіп игеру және таңбалау: *ямбы –самвь, ящик- сәйк, япония – сарон, еврей- сәбреј, юсуф- cysip*; <в> - [y] және [n] етіп игеру және таңбалау: *samarvrъn, maskev, barsav, serdejip*; 2-буында ерін дауыстылары бар шет сөздерін еріндікті 1-буынға шығарып заңдастыру: *труба- turba, доктор- doktър*; этимологиясы күңгірт түбір мен қосымшаны фонетикалық принциппен (айтылуынша) жазу, шылау сөздерді қосымшалармен бірдей естілуінше таңбалау; түбір соңындағы қысаң езуліктерді қысаң буынды қосымша жалғанғанда түсіріп таңбалау; 6. Дауысты дыбыстардың дүдәмалдығын қосымша жалғау арқылы анықтау (*kitap-kitarqa*).

Қазақстанда латын жазуына біржола өту, сауаттану басқа түркі халықтарына қарағанда бәсең жүрді. Сондықтан жаңа алфавиттің бүкілодақтық орталық комитетінің IV пленумы Алматыда өтті (1930 жылы 6 мамыр). Пленумға Асфендияров, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, Шәрібаев қатынасады. Пленум мүшелері Қазақстанның жаңа алфавитке салғырт көзқарасы азаймай отыр дейді (8-11 жасқа дейінгі балалардың 20% мектепке тартылған). Ресей білімпаздарынан қатынасқан Н.Ф.Яковлев терминдерді бағындарып жазуда сақтыққа, тіпті онымен күресуге шақырды. Пленумда бас әріп мәселесі (Асфендияров қазақ жазуы бас әріпті алмайды, алса қызметін азайтып алады, жалпы бас әріп ағылшын, француз емлесінде де бірінғай принципке сүйенбейді деді; графемалардың психотехникасы (Шор жазу психологиясы Германия, Америкада жақсы зерттелген, сонда қазіргі жазу жолынан шығып тұрған таңбалар бас әріп, нүкте, үтірлер көзге бірден анық көрінетіні анықталған дейді), фонетикалық унификация (Қ.Жұбанов пленумның мақсаты бір жазуды негіз етіп анықтау болмау керек, ешбір жазу басқа тілдің жазуымен ыңғайласа алмайды, әзірбайжандар) q, k әріптерінің мағынасын өзгертіп жібереді десе, профессор Самойлович қазақ жазуы <ш>-ны с -мен берді, себебі, с – унификацияланған әліпбиде <ч> ны береді дейді; Қ.Жұбанов бір–біріне саяси, экономикалық, мәдени жақындығы бар тілдер бір унификация жасау керек, жаппай бірлестіру болмайтын іс деді. Пленум қаулысы Қазақстандағы сауаттылықты тағы 15%-ға көбейту, 1930 жылдың қазанына жаңа әліпбиге көшуді түбегейлі аяқтау, Қырғызстан, Қазақстан, Дағыстан жазуы бас әріпті қабылдау керектігін бекітеді.

1933 жылдан бастап емлені өзгертуге байланысты ұсыныстар беріле бастайды. Алғашқы жоба Қ.Жұбанов авторлығына тиесілі. Ғалым ұсынған әліпбиде 24 әріп, бір дәйекші болды. Әліпбидегі графема мен фонеманың қатынасы мына тұрғыда: а<a>-<a'>, b<b>-<b'>, c<ш>-<ш'>, k<k>, q<q>, l<l>-<l'>, r<r>-<r'>, s<s>-<s'>, m<m'>-<m>, d<d>-<d'>, n<n>-<n'>, t<t>-<t'>, e<je>-<e>, ң <ң>-<ң'>, u<uv>-<u>-<uv>, g<г>-<ғ>, x<x>-<x'>, y <y>-<y'>, h <h>-<h'>, o<o>-<o>, z<z>-<z'>, i<ыj>-<j>, b<i>-<ы>, p<n>-<n'>.

Қ.Жұбанов f, h, x әріптері кірме сөздерде ғана емес, Оңтүстік Қазақстан қазақтарының тілінде де бар дыбыс және келешекте тілдің термин (1934) сөздермен баю мүмкіншілігін ескерсек, бұл әріптерденбас тарта алмаймыз және өзге түркі халықтарының әліпбиімен бірдейлестіру үшін бұл үш әріпті әліпбиге енгізу керек дейді. Pravda, avarie, vьmpel, fabric, fakt сөздерін b, p әріптерімен таңбалаудың қиындығын көреді. Ал giremapon, Meknijke, Oarkop, sabet сөздерінің әртүрлі орфограммаланып кететінін байқады.

1936 жылы «h әрпі әліпбиде болғанмен, қазақ сөздерінде ұшырап жарымайды, тек одағайларда кездеседі» деп, әліпби құрамынан ө, ә, j(й) және c таңбаларын шығарып, h әрпін <ғ> фонемасына беруді ұсынады. Ал j-ді i дауысты дыбыс әрпімен, v-ны u-мен беруге болады дейді. Сөздің жіңішкелігіне дәйекшеден басқа i, k, g әріптері де қарақшы (маркер) бола алатынын көрсетеді. Сонда Жұбановтың әліпби құрамынан алып тастауға болады деген таңбалары мыналар болды: ө, ә, j, v, ғ. және ұу, үу, ый, ій қосар таңбалардың орнына бір таңба алуды, дәйекше қызметін пайдалануды

ұсынады. Сөз болып отырған қазақ латын графикасының кемшілігі деп, «сызылған» ө, «күйрықты» с, п, «аударылған» е, «созылған» g (q), «белі сызылған» z таңбаларын айтады.

«Жазуда буын сайын бір дыбыстың жуан, жіңішкелігін айырып таңбалаймыз. Әрқайсысына екі әріп алып әурелемей–ақ, буын-буынның ғана жуандығын я жіңішкелігін айыртқандай бірақ белгі қоятын болсақ, әрпіміздің санын бүгіндегімізденде азайтып 26-ға түсіруге болар еді»

Ал кірме сөздерді жазғанда орыс тіліндегі түбірін сақтап, қосымшаны қазақ тілінде жалғауды, сондай –ақ туынды кірме сөздердің жұрнағын қазақ тілінде беруге болатынын ескертті (*федератировать- федерациялау*).

Қ.Жұбановтың латын жазуына енгізген өзгерісі:

1929 ж.латын жазуы	Қ.Жұбанов ұсынысы	1929 ж. латын жазуы	Қ.Жұбанов ұсынысы
a<a>	A<a>, <ә>	o<o>	o<o><ө>
ә<ә>	-	ө<ө>	-
b<б>	b<б>	p<п>	p<п>
c<ш>	c<ш>	r<р>	r<р>
c<Ғ>	c<Ғ>	s<с>	s<с>
d<д>	d<д>	t<т>	t<т>
e<е>	e<е>	y<ү>	y<ү><ү>
g<г>	g<г>	u<ү>	-
-	f<ф>	z<з>	z<з>
i<і>	i<й><и>	v<в>	v<в>
h<h>		J<й>	i<і>
l<л>	l<л>	ь<ы>	ь<ы>
m<м>	m<м>	с<ж>	с<ж>
n<н>	n<н>	Uv	-
<н>	n<н>	Yv	-
q<к>	q<к>	Ьv	-
k<к>	k<к>	Iy	-

Қ.Жұбанов орфография ережелері «термин сөздерді ғана емес, төл сөздердің де дұрыс жазылуына кедергі келтіріп келді» деді. Сондай –ақ мына сөздердің бірнеше вариантта жазылуына мүмкіндік жасады дейді: *ғана/гәне/гәне, ішкім/ешкім, шиймай/шыймай/шызбай, кервіш/керпіш/кірпіш, бійбастақ/ бейбастақ, жәнтік/ жәндік, шынара/ шінара/ шін–ара/ ішін–ара/ ішінара*. Сол сияқты күрделі біріккен сөздерді жазылуы да әртүрлі болды дейді ғалым: *жар–ғанат/ жар қанат, қол–ғабыс/ қол қабыс, жарымес/ жәрмес, ійін ағаш/ ійінәғаш, жаздыгүні/жаздыкүн, жазғы тұр/ жазғытұрым жазытұр/жазытұрым, баражатыр/баратыр/барат*.

1929 жылы емледе тек кірме сөздердің жазылуында ала-кұлалық бар, ал төл сөздердің емлесі мінсіз деген пікірлердің дұрыс еместігін осы мысалдардан да көруге болады дейді ғалым. Емле ережесінің аз болуы емленің жақсылығын емес кемшілігін көрсетеді. Ал кірме сөздердің емлесі

туралы қазақша жазулар «шет тілдерден кірейн сөздердің емлесі қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарынша болу керек деп, бір әуре болады. Аса бір керек жерлерде ғана болмаса, жаңа сөздердің түбірін бұбай жазу керек» деп екі әуре болады» деді. Сондай –ақ *гәрі/кері* шылауының *гәрі* вариантын кодификациялау керек. Өйткені ол үнемі шығыс жалғауынан кейін қолданылады деді ғалым.

1935 жылы *барма, келгесін, барғансн* деп бірге жазуды ұсынады да, енді бір мақаласында қосымша *ма, ме* –ні бірге, шылау *ма, ме*-ні бөлек жазуды ескертеді. Сондай-ақ *да, де*-нің қосымша болғанда сөз түбірімен бірге, шылау болғанда бөлек жазылатынын айырады. Ал *мен, бен* сөздерін шылау, қосымша екенін айыру қиындығынан бөлек жазуды жөн деп табады. Қос сөздер дефиспен тек *аппақ, көкпеңбек* сөздерін бірге, ал *қолма–қол* сияқты қосар сөздердің алдыңғы екі сыңарын бірге жазуды ұсынады. Сөйтіп, бүгінгі емле кодификациясының түпнегізі Қ.Жұбанов тұжырымдамаларынан шыққанын көреміз.

Әліпби мен емлені өзгертуге байланысты екінші ұсыныс С.Аманжолов тарапынан шықты. Автор 1933 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне жариялаған мақаласында жаңа әліпби комитетінің түркі тілдері дыбыстық ерекшеліктерімен ескермей, әліпбиден ә, ү, з, ө әріптерін шығаруды ұсынуы, сондай-ақ <қ>-ны к-мен, <ғ> -ны г-мен беруді дұрыс емес дейді. <ғ> дыбысын х әріпімен беруді ұсынады, қысандарды түсіріп жазуды қолдамайды. Қосар дыбыс әріптерін бір әріппен беруді ұсынады. <ый>, <ій> дыбыс тіркесінде j таңбасы дауыссыз <й>-ді де беретін болсын деген пікір айтады: *сај* (сай), *јаққни* (яғни). Ал [үу], [үу] тіркесіміне v таңбасын лайық көреді. Сонда V-<у>, <үу>, <үү> беретін болады дейді. Терминдерді орыс тілі арқылы игеру керек, 1929 жылы емлені жасаған Т.Шонанұлы, Е.Омаровтардың алашордашылдығын олардың шет сөздерді сол түпнұсқа тілінде алайық деген ниетінен көруге болады дейді. Сөйтіп, терминдерді орыс тілі емлесіне нұсқап жазу Қ.Жұбанов, С.Аманжолов тарапынан ұсынылады: «Олардың ескі түріктілін, қазақтың құнсыз сөзін көкке көтеріп, интернационалдық сөздерді сыртқа тебумен күресу керек».

Әліппе мен емлеге қатысты өзгеріс С.Жиенбаевтың тарапынан да ұсынылған. Автор қысаң езуліктерді, мысалы, *сталин, склад, рғыз, қтын* деп жазу керек, себебі *рығыз, қтын* деген сөздерде де редукциялауды оқылатын қауіп жоқ екенін айтады. Қазақ тілінің жалғамалы сипаты қосымша жалғанғанда, қопармалы тілге айналып кетпейді, *қргз(қырғыз)* дегенде түсіріп, *қрғызы* дегенде түбір тұрпатын өзгерту дұрыс емес дейді ғалым. Сондай-ақ автор дауыстылардың тек жуан түрін алуды да а, о, у дыбыстарын сөз ішіндегі і, и, у әріптеріне қарап оқуды, ал бір буынды жіңішке дауыстылы сөздерге дәйекше қоюды ұсынады. Ғалымның есептеуінше, қазақ тілінде ә - мен -23, ө -мен -18, ү мен 19 сөз басталады.

Алайда ұсынылған бұл жобалар, әсіресе Қ.Жұбановтың дәйекше қызметін пайдаланған әліпбиі, 1934 жылы жоғарғы комитетте қолдау тапқандай болса да, 1938 жылы қабылданбай қалады. Бірақ *ив* (үу) мен *ув* (үү) қосар әріп орнына бір ғана *и* жазылатын болды да, *и(ү)* әріпі *ь*

таңбасымен ауыстырылды: *uvagyt- uagyt, uvəde- uəde, kelyv- kelu*. Бұл әріптің емлесінде мынадай ескерту болды: *у* деген сөзді бір әріппен (*u*), *туv* (*tyv*), *суv* (*суv*) сияқты сөздерді екі әріппен (*tu,su*) беру ыңғайсыз, әрі сөз мағынасын айыруға кедергі келтіретіндіктен (*ту* мен *түү* деген одағайды) қосар әріппен беріледі.

Сол сияқты *ьj* (*ый*), *ij* (*ій*) қосар дыбыстарының орнына бір ғана *i* таңбасы алынған соң, <*i*> фонемасы /*j*/ әріпімен таңбаланатын болды, мысалы: *tjl* (*тіл*), *zil* (*зіл*). Бұл орфограмманың да тый, сый сөздерінде бұрынғы емле сақталатыны туралы ескерту болды.

1938 жылы «Қазақ әліппесі мен орфографиясын біраз өзгерту туралы» қаулыдан соң әліпбиге *f*(*ф*), *x*(*х*), *v*(*в*) әріптері енді. <*ы*>- *и*, <*у*>-*у*, <*ф*> -*ф*-мен берілді, *ю* –*и*, *я* –*и* тіркесімен таңбаланатын болды. Әліпбиде *е*, *ц*, *ч*, *щ*, *ъ*, *ь*, *э*, *ю*, *я* таңбалары болмады.

Сөйтіп, қазақ тілінің дыбыстық негізінен шығарылған алғашқы емле ережесі 1929 жылы латын графикасымен бірге қабылданды. Онда орфографиканың негізгі ұстанымы анықталып, шеттілдік сөздер қазақ тілі төл сөздерінің жазылу принципіне сай таңбаланады. Қазіргі емілеміздегі негізгі орфограммалар сол 1929 жылы емле ережелерінде айқындалады. Бірақ [*ый*], [*ій*], [*ұу*], [*үү*] қосар дыбыстарының бір әріппен таңбалануы бұл графикада қабылданған жоқ.

Дәріс бойынша бақылау сұрақтары:

1. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде қанша таңба бар?
2. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің ерекшеліктері қандай?
3. Әліпбиде дауысты таңбалар неше әріппен таңбаланады?
4. Дауыссыз дыбыстардың таңбалануында қандай ерекшеліктер бар?
5. Қазақ тіл білімінде латын әліпбиі туралы қандай көзқарас, пікірлер бар?